

İslâm Bilimi Nedir? Bir Tartışmanın Dünü ve Bugünü*

Seyyid Hüseyin Nasr

Çeviren: İbrahim Kalın

Değerli arkadaşlar hepimizi saygıyla selamlıyorum. Bugünkü konuşmam için seçilen konu “İslâm Bilimi Nedir? Bir Tartışmanın Dünü ve Bugünü.” Teknik bir mesele olmanın ötesinde bu konu, İslâm dünyasının ve medeniyetinin geleceği için hayati öneme sahip bir meseledir. Sizin de bildiğiniz gibi bilim kelimesi pek çok Müslümanın zihninde neredeyse ikinci bir ilah-tanrı haline gelmiştir. Bu manada sözkonusu Müslüman bilim adamlarının çoğu pratikte değilse bile zihin dünyalarında aslında düalist olarak yaşamaktadırlar ve genellikle bu ilah, mâhiyeti tam olarak kavranmadan ibadet edilen bir ilahdır. Ben felsefe ve felsefe tarihiyle ilgilenmeden önce kariyerime bilim sahasında başladım. Fakat burada Batı biliminin ne olduğu konusunda size uzun uzun izahlarda bulunmayacağım. Ancak şu soruyu sorarak başlamak istiyorum: İslâm bilimi nedir? 45 yıl kadar önce mütevazı bir şekilde bu kelimeyi ilk defa kullanmaya başladığımda ben çölde vaaz veren vaiz gibi yalnız birisiydim. 45 yıl sonra baktığımızda bugün Malezya’dan Endonezya’ya, Hindistan’dan İran’a, Türkiye ve Batı’ya kadar bu kavramın her tarafta ciddi bir şekilde tartışıldığını görüyorum. Ne var ki pek çok kişi aslında İslâm bilimi diye bir şeyin olmadığına inanıyor, çünkü onlara göre bilim bilimdir. Zira bu düşünce biçimine göre bir metalin Tokyo’daki veya bir başka yerdeki ağırlığı aynıdır, bu hiçbir yerde değişmez. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, felsefi bir önkabuller silsilesine sahip olmayan hiçbir bilim yoktur. Özellikle hakikatin nasıl kavranacağı ve bunun nasıl ele alınacağı konusunda her bilimin sahip olduğu felsefi birtakım önkabuller vardır. “Bilim bilimdir” demek aslında “Kahve kahvedir” demekten öte bir şey ifade etmemekte; fakat bildiğiniz gibi Türk

kahvesi İsveç kahvesinden çok farklıdır. Bu konuda dile getirilen bir diğer tenkit ise Hıristiyan bilimi, Hint bilimi, Yahudi bilimi diye bir şey olmadığına göre neden İslâm bilimi diye bir şeyin olması gerektiği fikridir. Şakayla karışık ben şöyle diyorum: Aslında Hıristiyan bilimi diye bir şey var, zira Boston’da geçen yüzyılda kurulmuş olan “Hıristiyan Bilimi” adlı, modern tıbbın kullanılmasına kesinlikle karşı çıkan ve bu konuda ciddi faaliyetler gösteren bir kuruluş mevcut. Ama ben burada İslâm bilimi ve Hıristiyan bilimiyle bunu kastetmiyorum. Bu kiliseyi bir kenara bırakacak olursak aslında Hıristiyan bilimi diye bir şeyin var olmaması aslında problemin kendisini de ifade ediyor. Zira bu durum Hıristiyan dünya görüşünün sekülerleştirilmesini ve marjinal hale getirilmesini de gösteriyor. “Bilim bilimdir” demek aslında dinin evren, tabiat ve gerçeklik hakkındaki doğruluk iddiasını bir kenara bırakmakla eşanlamlıdır. Dolayısıyla İslâm bilimine karşı çıkan, buna rağmen günde beş vakit namazını kılan Müslüman bilim adamlarının imana sahip olduklarından tabii ki bir şüphemiz yok; fakat entelektüel manada İslâmî bir dünya görüşü içerisinde hareket etmediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Aslında bu durum bugün karşı karşıya olduğumuz çok ciddi bir krizin doğmasına yol açmış, özellikle belli İslâm ülkelerinde İslâm’ın anti-entelektüel bir şekilde yorumlanmasına sebep olmuştur. Bu dinî hassasiyete sahip olan bilim adamlarının çoğuna göre aslında İslâm bilimine hiçbir şey olmamıştır, sadece İslâm dünyasından Batı’ya intikal etmiştir. Bu durumda bizim yapmamız gereken, Batı’daki bu bilimi alıp ondan hareketle daha fazla bilim üretmekten başka bir şey değildir. Bu bakış açısına İslâm Dünyasının pek çok ülkesinde rastla-

* Seyyid Hüseyin Nasr’ın, Bilim ve Sanat Vakfı Medeniyet Araştırmaları Merkezi tarafından 24.09.2003 tarihinde düzenlenen Divan Toplantıları’nda yaptığı konuşmanın metnidir.

mak mümkün, fakat özellikle İngiliz sömürgeci ve etkisi altında bulunan Hint-altkıtasında bunu daha açık bir şekilde görebilmekteyiz. Bilimi değerden bağımsız bir kurgu olarak ele alan, öte tarafta İslâmî bazı değerleri öne çıkarmaya çalışan, hatta ilâhî kanunlardan bahseden bu bakış açısı ve bu iki görüş arasındaki izdivaç girişimleri aslında sonunda boşanmayla sonuçlanmaya mahkum olan bir evlilikten başka bir şey değildir.

Benim gibi düşünen kişiler ise şunu iddia etmekte: Her bilim belli bir medeniyet bağlamında ortaya çıkar ve o medeniyetin sahip olduğu, o medeniyete hâkim olan dünya görüşünü yansıtır. Bu yüzden 4000 yıllık bir tarihî geçmişe sahip olan Çin bilimi, Çin'de hâkim olan dünya görüşüyle, aynı şekilde Ortaçağda ortaya çıkan Batı bilimi, Hıristiyan dünya görüşüyle, kezâ İslâm dünyasında ortaya çıkan bilim geleneği de İslâmî dünya görüşüyle yakından ilişkilidir. Otantik bir İslâm bilimi anlayışına sahip olmak için öncelikle İslâm bilim geleneğini doğru bir şekilde kavramamız icab ediyor. Bu geleneğin çok uzun bir tarihi var ve İslâm tarihi içerisinde geliştiği şekilde bütün safhalarıyla anlaşılması ve bilinmesi gerekiyor. Dolayısıyla "dün" ile başlamamız uygun olacaktır.

Bu birkaç dakika içerisinde tabî ki size İslâm bilim tarihinin anahatlarını vermem mümkün değil. Fakat özellikle İslâm biliminin temelinde yatan, matematik bilimlerinin temelini oluşturan bazı felsefî argümanları, bakış açılarını izah edebilmek için birkaç şey söylemek istiyorum. Bilim kelimesinin kendisiyle başlayayım. Özellikle İngilizcede kullanıldığı şekliyle science kelimesini Arapça'ya ilim olarak tercüme ediyoruz. Türkçede bilim, Farsçada ilim ve dâniş şeklinde karşılıklar kullanılıyor science için. Öncelikle bu kelimeler hakkında bir şeyler söyleyeyim. Bu söyleyeceklerimi hâsaten bu sahada önemli katkılarda bulunacağına inandığım genç Türk ilim adamlarına yönelik olarak ifade etmek istiyorum. Öncelikle İngilizcede kullanılan science kelimesiyle başlayayım. Aslında bu kelimenin kendisi Batı dillerinde farklı biçimlerde kullanılıyor. Batı'da kullanıldığı şekliyle science kelimesini ilim kelimesiyle tercüme etmek

hem bu kelimeleri yanlış anlamak hem de bunlar arasındaki anlam farklılıklarını gözden kaçırmak olur. Üç ana Avrupa dilini ele alacak olursak, İngilizce'de buna science, Fransızcada science, Almancada ise Wissenschaft denmekte. Bu kelimelerin aslında her biri son derece farklı anlamlara sahip. Sorbon'da la science morale adında bir bölüm var. Bu kelimeyi şimdi olduğu gibi mesela; İngilizceye moral sciences yani ahlâkî ilimler diye tercüme etseniz bunun hiçbir karşılığı olmayacak; çünkü ne İngiltere'de ne Amerika'da ne Avustralya'da ne Yeni Zelanda'da ne de Kanada'da bu başlık altında eğitim veren üniversite bölümleri var. Dolayısıyla burada da gördüğümüz gibi aslında Fransızcada kullanıldığı şekliyle bilim kelimesinin İngilizceden çok daha geniş bir kullanım alanı var. Yine Almanca Wissenschaft kelimesine bakarsak, orada anlamın biraz daha genişlediğini görüyoruz. Özellikle ruh ilimleri ya da Geisteswissenschaft şeklinde kullanılan kelimeyi bir başka dile tercüme ettiğiniz zaman bunun anlamının da yine başka alanlara kaydığını görüyorsunuz.

Dolayısıyla İngilizcedeki science kelimesi Arapçadaki ilim kelimesinin aynıdır demek aslında bu problemi çok yüzeysel bir şekilde algılamak demektir. Zira sırf İngilizce hâkim olduğu için bu kelime buna tekâbül ediyor demek, ne Arapçadaki ilim kelimesini ne de İngilizcedeki science kelimesini doğru anlamak olur. İlim kelimesini kullanacak olursam -ki zannediyorum hepiniz bu kelimeyi biliyorsunuz- Arapçada aslında bu ilim kelimesi diğer üç Batı dilindeki bilim için kullanılan kelimelerden çok daha geniş bir kullanıma sahip. Öncelikle bu kelime Kur'ân'da kullanılan bir kelimedir. Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarından birisi de bildiğiniz gibi el-Alîm'dir. Bunun manası da Cenab-ı Hakk'ın nihâî olarak bütün bilginin kaynağı olduğudur. Zira eğer Tanrı alîm olmasaydı, bilen olmasaydı bilim de olmazdı. Allah korusun İngilizcede ben kalkıp "Allah bir bilim adamıdır" deseydim ne kadar saçma bir ifade olurdu bu, değil mi? Bir başka deyişle, İslâm geleneğinde ilimle ilgili olan her şey aslında nihâî olarak ilâhî olanla, aşkın olanla bir şekilde irtibatlıdır ve onun kutsal bir boyutu vardı. Bugün ise siz iyi bir

bilim adamı olabilir aynı zamanda ateist ya da son derece dindar bir Katolik olabilirsiniz. Dolayısıyla Tanrı mefhumu bu tartışmada tamamen ilgisiz bir kavram hâline gelmiştir.

Burada özellikle İslâm Dünyası için önemli olan, ama genelde de ehemmiyete sahip bir konuyu vurgulamamız gerekiyor. Bütün geleneksel medeniyetlerde ilim, kutsal olanla yakından irtibatlıdır. Benim, aslında okuması zor olan ve Türkçeye de çevrilmesi birkaç yıl süren Bilgi ve Kutsal¹ kitabımda yapmaya çalıştığım da ilmin ya da bilginin, kutsal bir çerçevede yeniden ihyâ edilmesine, hayata kazandırılmasına gayret etmektir. Buna ilaveten çeşitli İslâm ilimleri ya da disiplinleri arasında da bir birlik ve etkileşim ilişkisi olduğunu görüyoruz. Bu tıpkı Cenab-ı Hakk'ın tek olmakla beraber esmâ ve sıfatlarıyla yaratılış âlemiyle pek çok biçimde ilişkiye girmesi gibi bir ilişkidir. Bu yüzden İslâm bilim geleneği modern anlamda "bilim adamı" diyebileceğimiz insan tipini de üretmiştir. Fakat bu bilim adamları aynı zamanda filozof, fizikçi hatta kimileri fakih olabilmekteydiler. Bu değişik bilim dalları arasındaki bu sıkı ilişki aslında bir ağacın çeşitli dallarına benzetilebilir. Fakat neticede bütün bu farklı dallar ağacın köküne, nihâ olarak da bu kök, ağacın tohumuna geri gitmektedir. Bu çerçevede, İslâm'ın ateist olan bilim adamları yetiştirdiğini ya da yetiştirebileceğini düşünmek muhal bir şey olur. Aslında tarihî olarak incelediğiniz zaman İslâm'ın hiçbir ateist üretmediğini görebilirsiniz. Bazen şaka yollu şöyle diyorum: Modern dönemin ortaya çıkışından beri Batı'dan Doğu'ya en fazla ihraç edilen şey agnostisizm ve ateizm olmuştur. Tabii bu mücadele bugün sona ermiş değil; pek çok Yahudi ve Hıristiyan teolog ve filozof bu probleme cevap vermeye çalışıyorlar ve bu ta Rönesans'tan beri devam edegelen bir mücadele.

Matematik ve tabiat bilimleri açısından baktığımız zaman İslâm Dünyası II. hicri asırdan IX. hicri asra kadar dünyanın en ileri bilim geleneğini temsil ediyordu ve hatta Rönesans döneminde bile aslında İslâm bi-

limi Batı bilimiyle rekabet edebilecek bir seviyedeydi. Ben bu konuda özellikle İslâm bilim tarihiyle ilgili pek çok şey yazdım. Fakat burada hâssaten fizik, matematik, tıp, kimya vs. alanlarında ortaya çıkan bu bilim geleneğinin arkasında yatan felsefi arkaplan üzerine birkaç şey söylemek istiyorum. Bugün pek çok bilim adamının da aslında gözden kaçırdığı, üzerinde durmadığı bir felsefi önkabul var modern bilimin altında yatan. Buna göre özellikle "kartezyen çatalaşma" diyebileceğimiz kartezyen felsefenin bir neticesi olarak, önümüzde bir nesnenin belli bir varlık seviyesinde tanımlanması, öte tarafta bir öznenin yine bir başka varlık seviyesinde tanımlanması ve daha sonra bu öznenin bu nesneyi bir şekilde bildiğinin var sayılması sözkonusu.

Bu cafcıflı kelimeler, başlıklar sizi kandırmasın. Aslında hiçbir Batılı filozof bu bilme sürecinin nasıl gerçekleştiği konusunda bir fikre sahip değil. Bu yüzden özellikle Kuantum mekaniği bugün yaptığı fiziksel keşiflerin felsefi anlamını izah etme konusunda büyük bir zorluk yaşamakta. Ben her ne kadar fizik konusunda son 10-15 yılda fazla bir şey yazmadıysam da özellikle bu alandaki çalışmaları özellikle de Kainat ve Aşkınlık² adlı kitabı Türkçeye tercüme edilen Amerikalı bilim adamı, fizikçi ve filozof Wolfgang Smith'in bu konuda yaptığı çalışmaları takip ediyorum. Smith'in çalışmaları, bu alanda yapılan en ciddi çalışmalardandır. Bununla beraber böyle bir felsefi arkaplana sahip olan modern Batı bilimi aslında şöyle bir tuzağın içinde bulunuyor: Her şeyden önce bütün nesnelere gerçeklik dereceleri vardır. Bütün bu nesnelere kaynağı Cenab-ı Hakk'tır nihâ olarak. Çünkü Cenab-ı Hakk bütün oluşun, varlığın nihâ olarak kaynağıdır. Dolayısıyla bu açıdan baktığımızda her bir nesnenin, âlemü'l-emre geri dönene kadar farklı varlık ve metafizik seviyelerde farklı anlamları vardır.

Burada zihin kelimesini kullanmak istemiyorum. Çünkü zihin kelimesi hakikaten modern dönemde icat edilmiş bir kelime; bizim İslâm düşünce geleneğimizde de kullanılmamış bir kelime ama onun yerine bi-

1 Bilgi ve Kutsal, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.

2 Kainat ve Aşkınlık: Bilimci İnanış Engelini Yıkamak, İnsan Yayınları, İstanbul, ts.

len/el-âlim kelimesini kullanmayı tercih ediyorum. Tıpkı objelerin, nesnelere farklı dereceleri, seviyeleri olduğu gibi bilen kişinin de, bir özne olarak bilen de farklı dereceleri var. Hepinizin de bildiği gibi şuur sahibi olmanın, bilmenin tek bir derecesi yok; bunların da çeşitli dereceleri var. Bunu hepimiz de tecrübe etmişsinizdir. Bildiğiniz gibi bir uyanık halde olmak var, bir rüya görmek var, bir de konferansı dinlerken rüya görmek var!! Bundan daha yüksek bilinç ve şuur seviyeleri de var bildiğiniz gibi. Dün akşam Mirac Kandili idi. Bizim inancımıza göre ve hadislerde nakledildiği kadarıyla Hz. Peygamber Efendimiz sadece varlığın yüksek mertebelerine yükselmedi Mirac gecesinde; aynı zamanda bilginin de yüksek derecelerine yükseldi. Biz Peygamber olmadığımız için tabii ki o manada bir mirac yapamayız. Fakat Hz. Peygamber bir insan olarak cismânî miracı gerçekleştirmiş bir kişidir. Fakat yine bildiğiniz gibi "Namaz Mü'minin miracıdır" şeklinde de bir hadis var. Yani entelektüel olarak fikren ve rühen insanın bu yüksek seviyelere ulaşması her zaman mümkündür. Dolayısıyla tek bir varlık seviyesinde kabul edilen özneye tek bir varlık seviyesinde kabul edilen nesne arasında tek bir epistemolojik ilişki söz konusu değil. Bunlar arasında farklı seviyelerde kurulabilecek farklı epistemolojik ilişkiler var. Bir anlamda çok katmanlı bir epistemolojiden bahsetmemiz gerekiyor burada. Bu bilgi ve bilim branşları arasında böyle bir kuşatıcılık, bir entegrasyon ilişkisi söz konusudur ve bu çerçeveye hiçbir ilim dâhını, hiçbir disiplini dışarıda bırakmaz. Dolayısıyla ister batınlığı çalışın ister botanik ilmini çalışın bu çerçeveye bütün bu ilim dallarını bünyesinde barındırır. Bu yüzden İslâm geleneğinde gerçekleştirilen bilimsel faaliyetler tabiatın yabancılaşma gibi bir problemi hiçbir zaman doğurmamıştır. Dinî dünya görüşü de hiçbir zaman böyle bir yabancılaşmaya yol açmadı. Tabii bu bakış açısının kaybedilmesi aslında gerçek boyutlarını, manasını kavradığımız zaman İslâm dünyası için büyük bir facia idi. Dolayısıyla bugüne dönmeden önce çok kısaca birkaç cümleyle size dünden bugüne nasıl gelindi yani İslâm bilimine ne oldu, bunu izah et-

mek istiyorum.

Bu soru aslında İslâm dünyasının ve Müslüman entelektüellerinin kendilerini anlamaları açısından da son derece önemli bir sorudur. Bu konuda genellikle verilen iki-üç tür cevap var ve ben bunların hepsinin yanlış olduğunu düşünüyorum. Batılı bilim tarihçilerinin veya en azından Batı bilim tarihini araştıran bilim tarihçilerinin verdiği cevap ya da bakış açısı şu: "İslâm bilimi Batı bilimini etkilediği müddetçe önemliydi, bu etki ortadan kalktıktan sonra İslâm biliminin de önemi ortadan kalktı." Bu bakış açısı iki tip Müslüman tarafından çok çabuk bir şekilde kabul edildi. İki ana sebepten birisini biraz daha fazla izah edeceğim. Bunlardan birincisi Arap milliyetçiliği, ikincisi de entelektüel tembelliktir. Arap milliyetçileri bu bakış açısını hemen büyük bir hararetle kabul ettiler, zira onlara göre İslâm dünyasında Abbâsî Devleti'nin sona ermesiyle Araplar İslâm dünyasının merkezinden çekilmiş, onların yerine Türkler, İranlılar, Osmanlı, Safevî ve Hindistan'daki Babürler merkeze gelmişti. Arap milliyetçileri bunu İslâm ve Arap bilim geleneğinin çöküşünün başlangıcı olarak yorumlamaktalar.

İkinci günah aslında çok daha tehlikeli ve ciddi bir günah. O da Müslüman ilim adamlarının tembelliği. Harvard'da kendisiyle bizzat çalıştığım hocalarımın ve bilim tarihinin büyük ismi George Sarton bu konularda bir şeyler yazmıştı ve hatırlarsanız büyük Türk bilim tarihçisi Aydın Sayılı da -Allah rahmet eylesin- George Sarton'la çalışmak üzere Amerika'ya gönderilmiş olan bir bilim adamıydı. Sarton bu Bilim Tarihinin Giriş adlı on küsur ciltlik kitabını yazdıktan sonra İslâm dünyasının pek çok ülkesinde ve dillerinde Sarton'ın ele aldığı konulara dipnotlar düşüldü, büyük bir şekilde şişirildi ve bununla İslâm bilim geleneğinin ne kadar büyük ne kadar muhteşem olduğuyla övünülmekten öte bir şey yapılmadı. Bir tarafta bu Sarton'ın dipnotlarından yapılan alıntılar devam ederken, öte tarafta Müslüman ilim adamları aslında Sarton'ın görmediği, göremediği, çalışmadığı asıl bilim tarihi geleneğini ve o dönemden sonra neler olduğunu hiçbir zaman oturup ciddi bir şekilde tartışmadılar, metinleri ele alıp incelemediler. Türkiye'de bile 1980'li yıllara kadar

Osmanlı bilim geleneği konusunda hiçbir doğru dürüst çalışma yapılmadı. Son 20-25 yılda bu konuda bazı çalışmalar yapılıyor ki bunların da çoğu Türkçeyle sınırlı olduğu için dışarıdaki insanların bunu bilmesi mümkün değil.

Benim kendi ülkem olan İran'da aslında durum çok daha kötü ve aynı şeyi Hindistan için de söylemek mümkün. Farsça'da bugün geç dönem İslâm bilim tarihi üzerine yazılmış tek bir kitap yoktur. Size bir örnek vereyim. Columbia Üniversitesi'nde astronomi tarihi profesörü olan George Saliba'nın bu konularda yazdığı pek çok makalesi var. Gerçi kendisi bir "Arap milliyetçisi" olduğu için o buna "Arap ilmi" diyor, ama bana göre bunun hiçbir anlamı yok. Mesela kendisi yakın bir zamanda Şemseddin Hafri'nin astronomi alanındaki çalışmalarını keşfetti. Bir gün kendisi beni telefonla aradı ve "Bu Şemseddin Hafri de kim? Ne kadar önemli bir adammış bu. Aslında İslâm astronomi tarihinin belki de en önemli ismi. Kepler'le mukayese edilecek düzeyde bir bilim adamı" dedi ve şaşkınlığını ifade etti. Ona utanarak, sıkılarak bu konuda kendisinden biraz daha fazla bir şeyler bildiğimi söyledim. Özellikle Hafri'nin bilimsel, felsefî ve kelâmî metinlerini okuduğumu ilettim. Fakat bugün İran'da Farsçada bu konuda yazılmış bir tane küçük makale var. Aslında 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında eserlerini vermiş olan Şemseddin Hafri aynı zamanda bir kelâmcıydı ve dolayısıyla o dönemde hâkim olan dinî yapının ve geleneğin bir parçasıydı. Hıristiyan bir Arap-İslâm bilimi tarihçisi olan George Saliba'yı dinleyecek olursanız, tek başına Şemseddin Hafri'nin kendisi aslında İslâm bilim tarihinin haritasını değiştirecek öneme sahip birisi.

Dolayısıyla buradan almamız gereken ders ya da ifade etmemiz gereken nokta şudur: Kendi tembelliğimizden dolayı bu geleneği bilmiyoruz. Bu sahanın mütevazı bir öğrencisi olarak şunu söyleyebilirim: 18. yüzyıla kadar özellikle tıp ve matematik alanlarında çok ciddi bir bilimsel faaliyetin devam etmiş olduğuna inanıyorum. Hint-altkıtasında özellikle tıp ve astronomi alanlarında yine bilimin ciddi şekilde neşv u nemâ buldu-

ğunu görüyoruz. Böyle genç bir dinleyici kitlesinin önünde bunu söylemekten büyük üzüntü duyuyorum, fakat 20. yüzyılda İslâm medeniyeti kadar kendi geleneğine yabancı ve tembel başka bir medeniyet göstermek mümkün değildir. Yani bir Japonya ile kıyasladığımız zaman -ki Japonya İslâm dünyasının coğrafyasıyla kıyaslandığında küçücük bir adadan ibarettir- Japon bilim tarihi ve Japonya'da yapılan bilimsel faaliyetler hakkındaki çalışmaları bizim sahanımızdaki çalışmalarla mukayese etmek bile mümkün değil. Yirmi dört yaşında daha doktoramı yaparken Harvard'da, İslâm'da Bilim ve Medeniyet diye bir kitap yazdım.³ Bu kitabı yazdığım zaman benim ümidim özellikle genç ilim adamları ve tarihçiler için bir tür kılavuz sağlamak ve bu konuda bir ilgi uyandırmaktı. Ümidim bu konuda çok daha ciddi çalışmaların yapılmasıydı. Fakat kitabın basılışının üzerinden neredeyse kırk yıl geçti ve ben hayatımın sonuna yaklaştım, hâlâ "İslâm Bilim Tarihi" konusunda Müslüman bir ilim adamı tarafından yazılmış tek bir ciddi kitap yok. Bunu hâssaten vurgulamak istiyorum; çünkü bu teknik bir mesele değil, hayatî bir mesele. Bu, Müslüman ilim adamlarının Akadlılar tarihi üzerine ciddi ilmî çalışmalar yapmaması gibi bir şey değil. Hoş Müslümanlar o konuda da ciddi bir şeyler üretmediler ama bu ondan çok daha önemli bir konu. Benim eserlerimden de bildiğiniz gibi ben oryantalistlerin İslâm medeniyetinin ve Doğulu medeniyetlerin inhitat ettiği, çöküntüye uğradığı tezini kategorik olarak reddediyorum. Zira bir medeniyeti tartışırken orada tek ölçü ne tür bir science, bilim üretildiği değil o medeniyetin kalitesiyle ilgili bir şeydir. Ben bütün medeniyetlerin çökebileceğini, duraklayabileceğini kabul ediyorum. Bu Batılı bir medeniyet olabilir, Doğulu bir medeniyet olabilir; özellikle Doğulu medeniyetler sözkonusu olduğunda 18.-19. yüzyılda Batı emperyalizminin yükü, baskısı altında bu medeniyetler bir anlamda kendi içlerine kapanıp köhneleşmeye başladılar. Hem bilimsel hem de dinî bir niteliğe sahip olan bu bilim geleneği, bu kolonyalizm emperyalizm döneminde bütünüyle ortadan

3 İslâm'da Bilim ve Medeniyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

kaldırılmadı, ama çok ciddi darbeler aldı. Bu sürecin neden bu kadar çabuk gerçekleştiğini açıklamak için bazı psikolojik sebepler üzerinde durmak mümkün. Napolyon'un Mısır'daki son Memlûk ordusunu yenip Mısır'ı işgal ettiği zaman gerçekleşen o psikolojik travmanın etkisinden İslâm dünyası aslında bugün bile hâlâ kurtulabilmiş değil. Kendi ülkelerini, geleneklerini, dinlerini bilen, seven Müslüman topluluklar bu güçlere neden yenildikleri sorusunu sordukları zaman, bunun sebebinin Batılı güçlerin sahip oldukları bilim ve teknoloji olduğunu düşündüler. Batılılar açısından ise İslâm Dünyasını ve Doğu'nun diğer bölgelerini işgal etmelerinin gerekçesi, bir anlamda beyaz adamın yükü diyebileceğimiz ya da Fransızların medenileştirme misyonu dediği bu kolonileştirme hareketinin temelinde yatan bakış açısı şuydu: Biz daha ileri, daha yüksek bir bilim, teknoloji ve medeniyete sahibiz. Dolayısıyla bu cahil topluluklara gidip bunu öğretmemiz lazım. Aslında bu dönemde kültürel olarak bu kolonize güçlerin yaptığı şey, İslâm Dünyasını o manada kültürel olarak Hıristiyanlığa ya da Batı'ya çevirmek, döndürmek, ihtidâ ettirmek değil, Arap İslâm Dünyasında yaşayan bazı Ortodoks Araplar (Presbiteryanizm) gibi Hıristiyanlığın başka mezheplerine döndürmekten başka bir şey değildi. Bu misyonerlik hareketleri İslâm Dünyasında aslında hiç de başarılı olmamıştır. Batı'nın bu konudaki ana delili ya da argümanı da kendisinin daha üstün bir bilim, medeniyet ve teknolojiye sahip olduğu idi. Bunun en açık örneğini aslında Çin'de görüyoruz. Katolikliğin bir alt grubu olan Cizvitler, Çin'e gittikleri zaman orada misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olarak yaptıkları ilk şey, Çinlilere Batı bilimini öğretmektir. Aslında komünist Çin onların başarılarının doğrudan bir neticesidir bugün.

İslâm Dünyasına dönecek olursak, İslâm Dünyasındaki pek çok askerî, siyasî ve dinî lider, bu krizi aşabilmek için mutlaka Batı bilim ve teknolojisini almamız lazım, ithal etmemiz lazım diye düşündüler ve bunu yaparken aslında bilim ve teknolojiyi birbirine o gün de karıştırdılar bugün de karıştırmaya devam ediyorlar. Bilim ve Sanat Vakfı'nın adına bir nazîrede bulunacak

olursam, aslında bilim ve teknoloji arasındaki bu kavramsal karışıklık bugün önümüzde duran büyük facialardan birisidir. Aslında bu süreçte İslâm ülkelerine baktığınız zaman sağdan sola, Arap sosyalizminden monarşik rejimlere kadar, bütün ülkeler güya bilim ve teknolojiyi desteklediklerini, transfer etmek istediklerini söylemekteydiler. Aslında bunların bilimle hiçbir ilgisi yoktu, bütün dertleri teknolojiydi. Ben devrimden önce İran'da bir müddet İran'daki en önemli bilim üniversitesinin rektörlüğünü yaptım. Hükümet bu konuda üniversitemize tam destek vermişti; özellikle fizik, kimya alanlarında, çünkü bunların hepsi teknolojiyle ilgili bilim dallarıydı. Fakat ben astronomiyle ilgili bir bölüm açmak istediğimde bana bir kuruş bile para vermediler. Bu sebepten dolayı şaka yollu şunu söylemek mümkün: Bugün Amerika'da yaşayan birisi olarak ben işe gidip gelirken Toyota Avolon marka bir araba kullanmak durumundayım. Benim adımları taşıyan Mısır'daki Nasr arabasını ise siz dakika başı itmek zorundasınız.

Biraz önce bahsettiğim konuyu şimdilik bir başka güne bırakalım, ama gerçekten 19. yüzyılın başına kadar aslında bu problemin boyutu tam olarak kavranamadı. 19. yüzyıl başında mesele bütün boyutlarıyla ortaya çıktı ve İslâm Dünyasındaki bütün ülkeler bilim ve teknolojiyi tam olarak desteklemeye başladılar. Fakat bu süreç bize bilimi değil "bilimcilik" diyebileceğimiz felsefî bir hastalığı getirdi. Bu felsefî hastalık bugün aslında hem modern bilimin ve hem de modern dünyanın bir anlamda ölüm fermanıdır. 19. yüzyılda bugün bedelini bizim ödediğimiz büyük bir facia yaşandı. Bu dönemde dinî liderlerin ve mütefekkirlerin, sadece fakihlerin ya da teknik olarak bir alanda uzmanlaşmış kişilerin değil, mütefekkir diyebileceğimiz kişilerin çok büyük bir kısmı bu tartışmadan kendilerini çektiler. Dolayısıyla biz 19. yüzyılda hem geleneği hem dinî ilimleri hem de modern bilimi bilen bir ilim adamları nesli yetiştiremedik. Ben 19. yüzyılda buna istisna teşkil eden, modern Batı bilimini ciddi manada çalışmış, etüt etmiş ve onu özellikle bu bilimcilik hastalığından dolayı tenkit etmiş tek bir kişi biliyorum. Bu kişi, Hindistanlı büyük

âlim Muhammed Ali Tanvî'dir. Maalesef zannediyorum buradaki hiç kimse bu Hindistanlı büyük bir âlimin ismini bile bilmemektedir, ki bu, bahsettiğim trajedinin başka bir boyutunu oluşturuyor. 19. yüzyılda Emir Abdülkadir el-Cezairî gibi Cezayir'de ya da İran'da Kumşeyî gibi büyük alimler, büyük mütefekkirler çıktığı halde özellikle bu bilim konusuna hiçbir şekilde değinmediler. Bugün reformistler ya da ıslahatçılar diyebildiğimiz kişiler aslında modern bilim ve Batı bilimi hakkında doğru dürüst hiçbir şey bilmiyorlardı ve bu süreç 20. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Buna sizin de tanıdığınız Said-i Nursî'yi bile eklemek mümkün. Said-i Nursî aslında bu tartışmada önemli bir yer edinmesine rağmen tazammunlarını bilmeden, aslında o bilimsel geleneği bütünüyle anlamadan, kavramadan Newton'un felsefesini sonuna kadar savunmuştu. Keza bu noktada benzer problemleri örneklendirmek için daha felsefî bir çizgide Muhammed İkbal'den bahsetmek mümkün. Bu noktada benzer problemleri örneklendirmek için ki burada ben sadece bu iki örneği verdim. Mevdudî gibi daha az felsefî boyutu olan kişilerden hiç bahsetmiyorum.

Bunun neticesinde ortaya üç önemli netice çıktı. Birincisi bu durum, İslâm bilim geleneğini gittikçe zayıflattı. İkincisi, İslâm bilim geleneğini daha da marjinal hale getirdi. Üçüncü olarak da aslında bugün herkes "aman bilim bilim" diye dövündüğü halde bugün bilim üretemez hale geldik. Bunun tek istisnası belki Batı'da faaliyet gösteren Müslüman bilim adamları, ama onların da bulunduğu bağlam İslâmî bir bağlam değil. Batı, İslâm bilim geleneğini öğrendiği zaman Batı'da devam edegelen bilim geleneğine aslında onu aşladı. 19. yüzyılda ise böyle bir süreç yaşanmadı; Batı'dan alınan bilim geleneğini kendi bilim geleneğimize aşlamak yerine İslâm bilim geleneği bütünüyle kenarda bırakıldı. Bu yaşanan sürecin aslında en kayda değer göstergelerden bir tanesi, özellikle belli başlı İslâmî dillerin bu alanlardaki kullanılışıdır. İslâm Dünyasında modern Batı bilimi ilk defa büyük merkezlerde, üniversitelerde okutulmaya başladığı zaman bu bilimlerin çoğu aslında Batı dillerinde, Fran-

sızca, Almanca veya İngilizce olarak okutulmaya başladı. Dolayısıyla burada yetişen öğrenciler annelerine "selamun aleyküm" dedikleri halde sınıfa gittikleri zaman Fransızca, Almanca, İngilizce derslerle karşı karşıya kaldılar. Bunun neticesinde de zihinleri bölünmüş iki kimlikli insanlar ortaya çıktı. Kendi ana dilinde düşünemeyen hiçbir geleneğin bilim üretmesini beklemek mümkün değildir.

Ben kendi hayatımda tabiri caizse bir cihat yaparak özellikle Farsçanın bilimsel kelimelerin ifade edilmesine imkân tanıyacak bir dil haline gelmesi için elimden gelen gayreti gösterdim. Diğerleri de benzer bir şeyi Türkçe, Arapça ve daha az sınırlı olarak Urduca için yaptılar. Buna rağmen düşünebiliyor musunuz, 1930'lu yıllarda bütün İslâm Dünyasında bilimi o ülkenin kendi dilinde öğreten, onun eğitimini veren sadece iki tane üniversite vardı: Birisi Tahran Üniversitesi diğeri İstanbul Üniversitesi. Dil düşünce ile yakından irtibatlıdır ve bilimsel bir söylemin o dilde ifade edilebilmesi görevi böylece bizim neslimize kalmış oldu.

Böylece şimdi bu güne dönmek ve birkaç kelimeyle konuşmama son vermek istiyorum. Burada sormamız gereken ilk soru Batı biliminin matematik ve tabiat bilimleri alanında yaptığı keşifleri de kuşatan otantik bir İslâm biliminden bahsedebilir miyiz? İslâm bilim ve düşünce geleneğini, tefekkür geleneğini savunan ve bunun ihyâ edilebileceğine inanan benim gibi düşünürlerin perspektifinden baktığımız zaman bu soruya verilecek cevap tabii ki evettir. Zira biz bu geleneğin yeniden ihyâ edilebileceğine inanıyoruz. Dolayısıyla İslâm medeniyeti aslında ölmemiştir. Ölen bir şeyi siz yeniden hayata geri getiremezsiniz. Neticede İslâm bilim ve düşünce geleneğinin ölmediğini söylüyoruz. Eğer İslâm bilim ve düşünce geleneği ölü ise o zaman ölüleri hiç rahatsız etmeyelim, bırakalım onlar huzur içinde yatsınlar. Fakat ne İslâm'ın kendisi ne de İslâm düşünce geleneği ölü değil. Bunlar ikisi de canlı bir şekilde bugün var olmaya devam ediyorlar ve bu sürecin merkezinde de bilgi var. Zira İslâm bilgi konusunda yapılan iddialara kayıtsız kalamaz. Dolayısıyla bunun alternatifi bugün karşı karşıya bulunduğumuz durumdur, yani İslâm'ın fikrî

muhtevasının boşaltıldığı, İslâm'ın sadece zâhirine ya da kabuğa indirildiği ve dolayısıyla çok kısa bir sürede politize edildiği ve bunun neticesinde de şiddete başvuran dinî bir söylemin ortaya çıkışıdır. Çünkü bu söylem aslında cevap vermesinin mümkün olmadığı sorulara cevap vermeye çalışmakta, bunlara cevap veremediği zaman da şiddete tevessül etmektedir. Dolayısıyla eğer İslâm bilim geleneği canlıdır, hayattadır, ölmemiştir ve hem otantik İslâmî bir kimliğe sahip olan hem de Batı biliminin yaptığı keşifleri -sahip olduğu önkabulleri değil- kabul eden, kuşatan bir otantik bilim, İslâm bilimi mümkündür, diyebiliyorsak, buna evet cevabını verebiliyorsak o zaman önümüzde duran bu meydan okumayı da kabul etmemiz lazım.

Bunu yapmak için şu adımların atılması gerekir: Aslında ilk yapılması gereken şey bir anlamda evi temizlemektir yani Müslüman ilim adamlarının zihinlerini bu Batı'dan alınmış üçüncü sınıf hatta bazen on ikinci, yirminci sınıf Batılı bir filozof edasıyla üretilmiş bu düşüncelerden, bu kavramlardan temizlemek ve bilimcilik hastalığının ne olduğunu net bir şekilde kavramak ve aynı zamanda Batı biliminin sahip olduğu bu felsefi önkabulleri anlamak gerekiyor. Bir öncekine ilave olarak şöyle söyleyeyim: Aynı zamanda modern çağdaş Batı bilim felsefesini de çok iyi anlamamız gerekiyor. İkinci adım olarak da İslâmî bir bilim felsefesi geliştirmemiz gerekir. İslâmî bir bilim felsefesi ve bakış açısını geliştirdikten sonra üçüncü adım olarak da kendi bilim geleneğimizi İslâmî bir bakış açısından -mesela bir Oxford'un veya bir başka üniversitenin bizim geleneğimize nasıl baktığını kabul ederek değil- kendi bakış açımızla yeniden okumamız gerekiyor. Dördüncü olarak hem erkek hem bayan Müslümanların Batı bilimini en üst düzeyde öğrenmesinin temin edilmesi gerekiyor. Fakat bu Müslüman bayan ve erkeklerin kendi tefekkür geleneklerinde kök sahibi olmaları gerekiyor; ismi Hasan ve Fatma olan ve aslında John ve Mary gibi düşünen insanlar gibi değil. Bu ıslah ve yeniden oluşturma süreci neticesinde bunun üzerine otantik bir bilim anlayışının inşa edilmesi gerekiyor; son 400 yılda yapılan bi-

limsel keşiflerin ve gelişmelerin kabul edilmesi esasına dayalı olarak sahip olunan felsefi önkabullerin değil.

Genel olarak dünyada, özelde ise İslâm Dünyasında meydana gelen ve gelmekte olan pek çok trajik hadiseye rağmen bu problemle ilgili olarak İslâm Dünyasının bugün 40-50 yıl öncesine göre çok daha iyi bir yerde olduğuna inanıyorum. İslâm Dünyasında, İslâm ülkelerinde bugün hususi olarak bu konuyu ele alan pek çok önemli programlar var. Yani bilim tarihine ve bilim problemlerine İslâmî bir bakış açısıyla bakmaya çalışan programlar. Bu projeyi gerçekleştirmek için kurulan önemli merkezlere örnek olarak Malezya'daki Malaya Üniversitesi'ni, Hindistan'daki Aligarh Üniversitesi'ni, İran'da devam etmekte olan iki ayrı programı, Mısır'daki bazı çalışmalarını ve -Türkiye'yi çok fazla bilmiyorum ama- var olduğunu tahmin ettiğim buradaki programları örnek olarak vermek mümkün. Özellikle İran konusunda benim sevgili dostum İran'daki "Hikmet ve Felsefe Akademisi" nin de başkanı Dr. Gulam Rıza A'vânî'nin de -ki şu anda aramızda bulunuyor- bu konudaki çalışmaları devam ediyor. Bu 4-5 tane ana programı örnek olarak zikretmek mümkün. Özellikle Amerika'da bugün din-bilim ilişkileri son derece ciddi bir entelektüel konu haline geldi. Bu konuda üniversitelerde çeşitli programlar var, dersler okutuluyor. Bu problem sadece Batı medeniyeti için değil, din-bilim ilişkilerinin son derece canlı olduğu İslâm Dünyası için de aslında hayati öneme sahip bir konudur. Dolayısıyla bu konuda size burada aktarmaya çalıştığım birkaç kelime, İslâm Dünyasının bundan sonra sahip olacağı istikamet, seçeceği yol açısından büyük öneme sahip. İslâm'ın sadece bir din değil aynı zamanda bir medeniyet olarak hayatîyetini sürdürmesi bu problemi bilgi problemi olarak çözmesine bağlı. Bunu çözebildiği ölçüde İslâm'ın bir medeniyet olarak bekâsı da sözkonusu olacaktır. Ümit ve dua ediyorum ki Allah'ın da yardımıyla yeni nesiller tıpkı bizim atalarımızın 1000 yıl önce yaptığı gibi bu meydan okuma karşısında gerekli adımları atıp, gerekli çabayı göstereceklerdir.